

УДК 94:355.1](37)«– 01»
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123246

ОЛІЙНИК Микола – кандидат історичних наук, старший викладач, відокремлений підрозділ «Львівський факультет менеджменту і бізнесу Київського університету культури» (kolja4791@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

СПРОБИ ВІЙСЬКОВИХ РЕФОРМ У РИМІ (50 – 30-х рр. II ст. до н. е.)

*Стаття присвячена аналізу деяких законопроектів щодо реформування римського війська у другій половині II ст. до н. е. Особливу увагу зосереджено на законотворчій діяльності братів Гракхів, реформи яких були спрямовані на зміцнення боєздатності армії Риму. Розглянуто ініціативи Сципіона Еміліана, Гая Лелія, Фульвія Флакка та Марка Лівія Друза щодо поліпшення становища збіднілих *assidui*. Зроблено висновок, що *lex militaris* Гая Гракха – ключова складова усього комплексу запропонованих ним реформ, зумовлених кризою римського війська останньої чверті II ст. до н. е.*

Ключові слова: Тіберій Гракх, Гай Гракх, гракханські реформи, аграрне законодавство, закон, законопроект, *lex Sempronia militaris, assidui*.

ОЛІЙНИК Николай – кандидат исторических наук, старший преподаватель, обособленное подразделение «Львовский факультет менеджмента и бизнеса Киевского университета культуры» (kolja4791@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

ПОПЫТКИ ВОЕННЫХ РЕФОРМ В РИМЕ (50 – 30 гг. II в. до н. э.)

Статья посвящена анализу некоторых законопроектов, касающихся реформирования римской армии второй половины II в. до н. э. Особое внимание уделено законотворческой деятельности братьев Гракхов, которые внедрением своих реформ стремились укрепить боеспособность римского войска. Рассмотрены

инициативы Гая Лелия, Фульвия Флакка, Сципиона Эмилиана и Марка Ливия Друза по улучшению положения обедневших *assidui*. Сделан вывод, что *lex militaris* Гая Гракха – ключевая составляющая всего комплекса предложенных им реформ, обусловленных кризисом римской армии последней четверти II в. до н. э.

Ключевые слова: Тиберий Гракх, Гай Гракх, гракханские реформы, аграрное законодательство, закон, законопроект, *lex Sempronia militaris, assidui*.

Постановка проблеми. Після об'єднання Італії (III ст. до н. е.) Рим починає захоплювати сусідні землі. Приєднані території поглинали значну кількість військових контингентів [2, 118]. Як показує аналіз поступового зниження ценових списків, протягом II ст. до н. е. відбувся значний спад кількості римських громадян, відповідно, ситуація з наборами до війська значно ускладнилася [3, 183; 10, 183 – 184; 14, 79 – 81]. Усі ці чинники, а також ймовірність хвилі невдоволення військовозобов'язаних *assidui* через погіршення умов служби, були причиною реформ другої половини II ст. до н. е. Для Тіберія і Гая Гракхів, а також інших ініціаторів реформування, пошуки шляхів підвищення боєздатності римського війська, і в ширшому значенні, здатність держави утримувати ефективне військо, були одними з рушійних мотивів реформ, у тому числі й самого гракханського руху [17, 231 – 232].

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує різні підходи до оцінок напряму гракханських реформ. Одні вважають, що Гракхи найбільшу увагу надавали становищу римського селянства та вершництва і не виділяють військову складову серед реформаторських ініціатив братів-політиків [1, 43]. Інші, посилаючись на працю Аппіана (App. BC. 1.11.1), стверджували, що Гракхи діяли в інтересах так званого сенатського «військового» угруповання, яке було зацікавлене у посиленні військової могутності Римської республіки [2; 3; 15; 25, 31; 29, 56]. До цієї групи можна віднести й сучасних молодих дослідників гракханських реформ, які розглядали прийняття військових законів як одне з найбільших реформувань римської армії II ст. до н. е. [17, 231; 21, 21].

Метою дослідження є потреба у комплексному висвітленні реформаторських ініціатив братів Гракхів та інших римських дія-

чів, причетних до перетворень у військовій сфері Риму другої половини II ст. до н. е.

Після об'єднання Італії (III ст. до н. е.) Рим розпочинає експансію на сусідні землі, а отже, приєднані території поглинали значну кількість військових контингентів [2, 118]. Доки війни проходили на території самої Італії, квірити, абсолютна більшість з яких були дрібними та середніми землевласниками, охоче поєднували свою господарську діяльність, враховуючи сезонність, із війською з сусідами, сподіваючись на певну здобич. Але з розширенням географії військових дій, що вийшли далеко за межі Апеннінського півострова, значна частина громадян відчували на собі все більше обтяження (Liv. 31.6, 34.56). Тривалий відрив від господарства загрожував розоренням, а військової здобичі не завжди вистачало на покриття витрат, що були пов'язані із тривалою відсутністю власника господарства (Val. Max. 4.4.6). Зауважимо, що у II ст. до н. е. умови віддаленості театрів воєнних дій унеможливлювали регулярне оновлення військових контингентів. Тобто можна говорити про зміну самого характеру воєн, що еволюціонували від сезонних щорічних сутичок до повномасштабних військових кампаній, які тривали роками [14, 79]. Міліційна армія Риму поступово себе відживала. На цьому позначилися недостатність професійного вишколу воїнів, які відривалися від плуга на початку війни і поверталися до нього після її закінчення. Неодноразові поразки римського війська в другій половині II ст. до н. е. (див. нижче – *М.О.*) в Іспанії, Сицилії і Пергамі свідчили про значне падіння боєздатності громадянського ополчення [5, 118].

Як показує аналіз ценових списків другої половини II ст. до н. е. (до них ми ще будемо неодноразово звертатися – *М.О.*), відбувався значний спад кількості військовозобов'язаних громадян – за 139 – 129 рр. до н. е. – на 10 000 осіб (Liv. Epit. 54 – 59) [10, 166; 30, 135]. Однією з причин цього явища були часті військові дії. Від 149 р. до н. е. розпочинається смуга безперервних воєн. Так, за період 149 – 133 рр. до н. е. за межами Італії перебували понад 200 000 вояків римської армії [2, 117 – 118; 3, 183].

З початком зовнішньої експансії Риму та зміною геополітичної ситуації в Середземномор'ї до середини II ст. до н. е., характер воєн змінився. Вони стали затяжними, потребували значних людських ресурсів, оскільки зростали й військові втрати [8, 43].

Нові зовнішньополітичні завдання передбачали й навантаження на громадянський колектив. Постійні війни, причому тепер не тільки на території Італії, а й по всьому Середземномор'ї позначилися на стані його військової потуги. Таким чином, виникла диспропорція між цими новими зовнішньополітичними завданнями й кількістю, а також системою організації *civitas*. Важливе значення мав той факт, що в Римі, який до цього часу став світовою державою, військовий набір, як і колись, здійснювався за принципом міліції. Незаможні *capite censi* не підлягали цензу і не служили в рядах легіонів. Основне навантаження лягало на плечі працюючих верств населення, які несли на собі всі тягарі, пов'язані з подальшим розвитком римської експансії [10, 199 – 200]. На завойованих територіях римляни утримували постійні великі гарнізони. Деякі уявлення про їхню чисельність дають дані втрат римлян, які, за підрахунками дослідників, протягом II ст. до н. е. катастрофічно зростали [2, 118]. Так, за період з 200 до 155 рр. до н. е. загальна кількість загиблих на полях битв сягала 57 000 осіб, а з 154 до 134 рр. до н. е. – 46 100 (App. Iber. 78). У період з 199 до 133 рр. до н. е. від 34 до 40 % призваних на військову службу *assidui* загинули на війнах [8, 48]. Відповідно, ситуація з наборами до легіонів значно ускладнювалася і виникала потреба у пониженні майнового цензу для п'ятого класу [3, 183; 8, 47; 8, 56; 13, 132; 14, 79 – 81].

Ослаблення боездатності армії продемонструвала й III Пунічна війна (149 – 146 рр. до н. е.), яка звелася практично лише до облоги Карфагену. Він ще задовго до її початку втратив свою могутність і був насправді позбавлений відповідних засобів захисту. Нуманційська війна (143 – 133 рр. до н. е.) також ілюструє низький рівень стану тогочасного римської армії. Невелике іспанське місто навіть завдало Риму поразки, змусивши консула укласти ганебне перемир'я. Лише Сципій Еміліан на чолі з 60 000 військом успішно закінчив цю війну (App. Iber. 92). Таке падіння боездатності було також наслідком посиленого процесу пауперизації римсько-італійського селянства [4, 113 – 114; 6, 463; 13, 131 – 132].

Негативні тенденції спостерігалися й у демографії населення Риму [30, 134 – 135]. Цьому сприяли різні фактори, серед яких можна назвати вищезгадані тривалі війни та внутрішньоіталійську міграцію (Liv. 3. 3.4 – 6) [4, 111 – 113; 8, 49 – 50; 10, 142 – 143; 10,

162; 10, 176; 10, 196 – 197; 10, 200]. Так, протягом 164 – 136 рр. до н. е. чисельність громадян зменшилась із 337 000 до 317 000. Це могло бути спричинене також відміною в 167 р. до н. е. обов'язкового податку від господарства для громадян на військові потреби (*tributum ex censu*), а також запровадженням добровільності для рекрутування легіонів [10, 163; 30, 135].

Щодо падіння бойового духу серед римських воїнів, то його причиною було небажання селян брати участь у далеких походах, які не приносили значної вигоди. Часто вони не були здатні прогодувати свою сім'ю, оскільки військової платні, з якої вираховувалася вартість дорогого спорядження легіонера, одяжі та пайку не вистачало, щоб компенсувати дорожчання життя та інфляцію 40 – 30-х рр. II ст. до н. е. [17, 232]. Частими були випадки масового народного невдоволення і дезертирства, спричинені військовим набором для служби на віддалених від Риму територіях (Liv. 43.14; Epit. 48, 55; Pol. 35.4). Типовою практикою стає затримання демобілізації чинних підрозділів та залишення на повторну службу старих воїнів у легіонах (Liv. 34.56.9; 42.32 – 35). Такі дії держави інколи виливалися у відверті обурення та вояцькі заклоти (Liv. 31.8.6; 32.3; 40.35 – 36) [4, 113 – 114; 22, 87 – 89]. Також не слід забувати, що в Римі, який на той час уже став світовою державою, військовий набір все ще здійснювався за принципом міліції (див. вище – *М.О.*). Основний тягар лягав на плечі середнього та заможного селянства, завдяки якому й відбувалася римська експансія, і саме цей найчисельніший прошарок розумів, що єдиним виходом з цього становища була б військова реформа [10, 200]. Варто зауважити, що приклад ухилення від військової служби подавали й молоді нобілі. Вони в будь-який спосіб (не виключаючи підкупу та знайомств) намагалися здобути собі місце в штабі воєначальника, щоб уникнути служби у відділах кавалерії, де сини сенаторів мали прослужити п'ять сезонів. У 151 р. до н. е. консул Луцій Лукулл мав навіть труднощі з набором добровольців на нижчі командирські посади в часі військових дій в Іспанії [26, 394]. Отже, немає нічого дивного у тому, що прості вояки неохоче виконували покладений на них обов'язок військової служби [6, 463; 23, 29; 26, 362 – 363].

Мала ефективність кампаній в Іспанії і на Сицилії, пов'язана з характером цих воєн (партизанська тактика кельтіберів і бойові

дії проти рабів), моральне виснаження солдатів внаслідок тривалої служби далеко від своїх родин, зменшення кількості військовозобов'язаних громадян, відсутність якісної логістики та командування нездібних і корумпованих воєначальників – всі ці перелічені фактори й були тією дійсністю, з якої розпочалися реформи Гракхів (App. Iber. 85) [17, 232; 23, 28 – 29].

Утім, варто відзначити, що деякі сучасні дослідники критикують тезу про перманентне скорочення населення у Римі в II ст. до н. е. У науці віднедавна зазвучали аргументи проти традиційного уявлення про нестачу людських ресурсів того часу. Так, лейденський вчений Люук де Літ пояснює збільшення кількості громадян в 124/125 pp. до н. е. звичайним приростом вільного населення. Низькі результати цензів другої половини II ст. до н. е. нідерландський історик пов'язує з ухиленням великої кількості чоловіків призовного віку від виконання військової повинності (див. вище – *М.О.*). Тієї ж тези дотримуються й історики Янір Шохат та Невіл Морлі. Так, перший на джерелознавчому матеріалі показав, що у більшості випадків труднощі з набором до війська були найімовірніше пов'язані з небажанням проходити військову службу (Liv. 43.14) [17, 232]. Італійський дослідник Еліо Лью Кашіо вважає причину приросту специфікою роботи цензорів, які при складанні підсумкових звітів не завжди точно вказували кількість незаможних римлян, що й могло стати причиною різних тлумачень цифр Лівієм (Liv. I.44.1 – 2) та іншими античними авторами. Отже, завдяки скрупульозним дослідженням низки істориків, теза про демографічну кризу II ст. до н. е. поступово переходить у категорію історичних міфів [10, 194 – 195].

Головною причиною виникнення труднощів з набором до легіонів була негативна динаміка *assidui*. Після завершення земельної програми сенату у першій половині II ст. до н. е., наділення жителів окремих *municipia sine suffragio* правами римського громадянства, а також відновлення довоєнного (війна з Ганнібалом – *М.О.*) статус-кво стосовно кампанців, цензова статистика знову демонструвала тенденцію до зниження чисельності *assidui* [10, 199; 27, 19].

Перша ідея реформи аграрного сектора, покликана збільшити кількість доступних до військового набору громадян, сформувався у середовищі найближчого оточення Сципіона Еміліана,

переможця Карфагену у Третій Пунічній війні. Це так званий «гурток Сципіона», до якого входили його соратники і родичі, серед яких були Гай Лелій, Тіберій та Гай Гракхи [3, 184; 8, 53]. На думку знаного українського історика Ярослава Заборовського, саме в оточенні, наближеному до Сципіона, й визріли плани багатьох реформ, але передовсім – розв’язання військової проблеми. І хоча, як показали подальші події в політичному житті Риму, це не був союз однодумців, на початках його існування в нього була спільна мета – прагнення поліпшити становище війська, від якого залежала доля держави [3, 185].

Ще до прийняття *lex Sempronia agraria* Тіберія Гракха, подібний закон був запропонований Гаєм Лелієм. Він і був одним з перших, хто став ініціатором аграрних реформ, подавши на розгляд сенату свій законопроект [26, 395 – 396; 27, 20]. Це може свідчити про те, що означена на той час проблема була дійсно актуальною [10, 199]. Згідно із законом Лелія, senatorів зобов’язали добровільно відмовитися від частини землі на користь малоземельного та безземельного селянства, щоб у такий спосіб збільшилась чисельність громадян, придатних до військової служби. На жаль, про подальші події після прийняття цього законопроекту нам відомо лише завдяки невеликій згадці Плутарха (Plut. Tib. Gracch. 8.3), з якої неможливо чітко зрозуміти його суть та зміст. Відомо тільки, що пропозиція політика зустріла різкий опір сенату, і Лелій був змушений його відкликати. Складною є й проблема датування спроби Лелія. На думку Заборовського, найбільш ймовірним часом втілення у життя законопроекту є рік преторства Гая Лелія – 145 р. до н. е. Учений мотивує цю дату тим, що, перебуваючи на посаді претора, він міг заручитися підтримкою опонента консервативної частини сенату – тодішнього народного трибуна Гая Ліцинія Красса. За характеристикою Цицерона, це була рішуча і смілива людина (Cic. Lael. 96). Про Красса є свідчення й у Варрона (Var. R. r. 1.2.9), який неясно згадує про якусь аграрну реформу. Тому можна припустити, що коли претор 145 р. до н. е. Гай Лелій висунув свій законопроект, народний трибун того ж року Гай Ліциній Красс, який виступав проти сенату, цілком міг його підтримати. Таким чином, мова може йти не про дві аграрні реформи – Лелія і Красса, а про одну й ту ж спробу Гая Лелія, втілену в 145 р. до н. е. [3, 185 – 186]. Відмовившись від

законопроекту, Лелій отримує посаду консула на 140 р. до н. е. – гідна платня, яку надав сенат новому консулу за послух (Cic. Brut. 161; Tusc. 5.54; Lael. 96).

Після подій 145 р. до н. е., сципіонівська група частково відходить від планів широких перетворень у державі. Як припускав британський антикознавець Ховард Скаллард, Сципіон Еміліан прагнув відновити соціальну основу армії і у такий спосіб оздоровити всю систему «змішаної конституції» в Римі, однак недооцінив егоїзм сенатської аристократії і був вимушений поступитися, щоб не спровокувати конфлікту [8, 54]. Подібної думки дотримується й історик Борис Селецький, який стверджує, що проекти аграрних реформ Гая Лелія та Тіберія Гракха зародилися саме в «гуртку Сципіона» (Plut. Tib. 8) [15, 91 – 92]. Цілком ймовірно, що на цей раз розв'язати військову проблему римської держави шляхом наділення селян землею здійснила інша група нобілітету. Серед них можна виділити консула 143 р. до н. е. Аппія Клавдія Пульхра (Cass. Dio. XXIV. 74; Oros. 5.4.7; Cic. De Rep. 1.31), визначного оратора Публія Ліцинія Красса Муціана (Cic. Acad. 2.13; Brut. 98; Aul. Gell. 1.13; Plut. Tib. Gracch. 9.1), його брата Публія Муція Сцевола (Plut. Tib. Gracch. 9.1) й збіднілого представника земельної аристократії Тіберія Гракха [3, 187; 28, 396].

Показовим був момент, вибраний для трибунату Тіберія Гракха. Аппій Клавдій з 136 р. до н. е. займав посаду цензора і був обраний ще й принцепсом сенату. Консулом у 133 р. до н. е. був один зі співавторів аграрного закону Публій Муцій Сцевола (CIL. 1.847; Oros. 5.9.6; Val. Max. 2.7.9; 4.3.10). Сципіон Еміліан перебував в Іспанії і йому було важко завадити втіленню законопроекту в життя (Liv. Epit. 79; App. Iber. 89 – 99; Val. Max. 2.7.1 – 6; Oros. 5.7.5 – 18; Flor. 1.34.12 – 17; Eutrop. 4.17). З дев'яти колег за посадою проти Тіберія Гракха виступили тільки двоє: на початку трибунату Марк Октавій і наприкінці – під час придушення руху – Публій Сатурей (Plut. T. Gracch. 19.6). Обстановка на римському форумі цього разу була сприятливою для висування проектів подолання військової проблеми шляхом перерозподілу землі, незалежно від мети їх авторів. Довготривала Нуманційська війна нічого, крім втрат, не обіцяла. У Сицилії римські легіони з великими труднощами придушували повстання рабів (138 – 132 рр. до н. е.) і тому навряд чи з острова прибували кораблі зі звичним дешевим

хлібом – ціна на нього в Римі вже піднялася (Val. Max. 3.7.9). Важким був також тодішній фінансовий стан держави і, ймовірно, сенат у 134 р. до н. е. був змушений зробити велику позику в публіканів, забезпечивши державу доходами на найближчі п'ять років (Plut. Arophthegm. Scipio Min. 15). Не дивно, що всі колони портиків, пам'ятники та стіни будинків Риму були розписані зверненнями до авторів аграрної реформи із закликами якомога швидше втілити її у життя (Plut. Tib. Gracch. 8.4). Таким чином, прагнення римських громадян збіглося з планами частини нобілітету розв'язати військову проблему шляхом перерозподілу землі [3, 187]. Зайнявши посаду народного трибуна (10 грудня 134 р. до н. е.), Тіберій Гракх одразу ж вніс на розгляд свій аграрний законопроект (App. BC. 1.11). У редагуванні закону йому допомагали найкращі правознавці того часу – Публій Муцій Сцевола та Публій Ліциній Красс [7, 403]. Їх підтримали невелика частина нобілітету та селянство. Що стосується вершницького стану, то його представники вчинили значний спротив аграрним законопроектам Тіберія (Vell. Pat. 2.3.2; Liv. Epit. 58). Вершники були зацікавлені у проведенні військової реформи, але не бажали пов'язувати її з аграрною у тому вигляді, в якому її пропонували Гракхи. Це пояснюється тим, що *equites* володіли окупованими землями та побоювалися їх перепаювання на користь селян. Джерелом збагачення для вершників були землі провінцій та їх експлуатація, яка, на думку самих римлян того часу, була б неможливою без відкупної системи (Liv. 14.18). А фінансовими операціями, пов'язаними з відкупом (*redemptiones*), і займалися переважно вершники (Ascon. 94; Cass. Dio. 15.10.5; Liv. 21.63). Їх зацікавлення реформуванням армії, але вже як професійної структури, ми побачимо в період діяльності Гая Марія, коли саме еквітський стан надав широку підтримку Марію у його починаннях з військовою реформою [15, 93].

Тіберій Гракх ставив за мету поліпшити мобілізаційні можливості Риму, збільшивши кількість придатних до військової служби людей шляхом перерозподілу земельного фонду між зuboжilим міським плебсом і малоземельними селянами. Аграрний закон передбачав встановлення максимуму для користувачів земельного фонду (*ager publicus*) в 500 югерів на главу сім'ї і по 250 югерів на двох синів. Ці ділянки переходили у їхню постійну

власність і за них не мала стягуватися рента. Всі надлишки мали повернутися до земельного фонду і розподілитися невеликими наділами – по 30 югерів – між зубожілим і малоземельним сільським та міським плебсом. Ця земля була невідчужувана у нових власників, які також мали сплачувати за неї невелику плату [8, 55].

Результати втілення у життя аграрної реформи демонструє динаміка чисельності *assidui* у 136 – 125 рр. до н. е. Так, у 136 та 131 рр. до н. е. було зафіксовано спад військовозобов'язаного населення (317 933 та 317 823 осіб відповідно) у порівнянні з 164 р. до н. е. (377 022 осіб). Однак в 125 р. до н. е. ценз встановив значне зростання римських громадян – вже 390 736 осіб. Це пояснюється, з одного боку, зниженням цензу з 4 000 до 1 500 *ассів*, а з іншого – результатом діяльності аграрної комісії (*tresviri agris iudicantis adsignantis* – *IIIviri a. i. a.*), що діяла до 125 р. до н. е. (Сіс. De Rep. 2.40; Gell. 16.10.10). Дослідники по-різному оцінювали її діяльність. *IIIviri a. i. a.* надала земельні ділянки більш як 15 000 квіритів [8, 56]. Але цей успіх аграрного законодавства був тимчасовим і доволі обмежено призупинив обезземелення. За підрахунками Я. Заборовського, чисельність римських громадян в 124 р. до н. е. могла збільшитись не більше, ніж на 17 000 осіб. Вивчаючи цензові списки того часу, історик взяв до уваги приріст населення у 136 – 124 рр. до н. е., а також неможливість внесення до цензу тих вояків, які перебували за межами Італії, та кількість загиблих або вигнаних з Риму прихильників Тіберія Гракха [2, 118]. Так чи інакше, незалежно від економічної, соціальної чи інших причин, реформа змогла призупинити значний демографічний спад [24, 41].

Також про те, що на початку політичної кар'єри перед Тіберієм Гракхом стояла лише одна мета, з достатньою впевненістю свідчать збережені фрагменти його промов, виголошених під час боротьби навколо аграрного законопроекту. Так, в одному з них він з обуренням говорив про масу рабів, непридатних до військової служби (App. BC. 1.9.36), натякаючи на недостачу у державі військовозобов'язаного населення, що підлягало цензу (App. BC. 1.7). В іншому запитував, чи воїн не корисніший за ту людину, яка не воює, і розкриває перед римлянами перспективи майбутніх завоювань (App. BC. 1.11). Ще в одному фрагменті він говорив про тих громадян, які воюють та вмирають за Італію, а не ма-

ють нічого, окрім повітря та світла (Plut. Tib. Gracch. 9.5). Характерним є те, що усі ці промови були звернені до сенату, куди Тіберій звертався за допомогою, розраховуючи отримати її (App. BC. 1.12; Plut. Tib. Gracch. 11). Ніби підбиваючи підсумок, Аппіан прямо говорить, що метою гракханського законопроекту було отримати для держави якнайбільше боєздатних громадян: «Мета Гракха полягала не в тому, що сприяти добробуту бідняків, а в тому, щоб отримати... боєздатну силу» (App. BC. 1.11).

З цим погоджуються і низка вітчизняних та зарубіжних істориків, підкреслюючи, що цілком *lex Sempronia agraria*, згідно із задумами його авторів, було не поліпшення добробуту населення, а збільшення його боєздатності задля зміцнення республіки шляхом створення постійної армії з числа громадян, не надто прив'язаних до землі [3, 188; 7, 403; 9, 17; 19, 214; 25, 29]. Як стверджує Іван Меркулов, ініціатива Тіберія приховувала холодний розрахунок: що біднішими будуть селяни, то охочіше вони будуть проходити військову службу, адже згідно з працею Флора, Гракхи не пропонували незаможним великі наділи, а вимагали лише повернення сільському плебсу батьківських земель (Flor. Epit. 2.1.2, 3.2). Оскільки селянська сім'я могла складатися з десяти, а то й більше осіб, один – два югери землі не змогли б її прогодувати (звичайний наділ римського селянина складав 5 – 7 югерів – *М.О.*). Ця обставина й змушувала би бідних селян вербуватися до війська (Liv. 42.34.6 – 15) [2, 118; 9, 22]. Проте згадуваний в Лівія один югер сабіянина Спурія Лігустина (Liv. 42.34.2), яким оперує Меркулов, не забезпечував прожиткового мінімуму, а лише надавав переселенцеві-колоністу, яким і був Лігустин, можливість запису в ценз, а отже, й реєстрацію його як римського громадянина з правом служби в легіоні.

Таким чином, ми бачимо розбіжності дослідників у визначенні причин самої реформи. Більшість учених говорять про забезпечення селян, завдяки реформі, гідними земельними ділянками в 30 югерів – наділами «міцного господаря», прибуток з яких давав би змогу проходити військову службу, адже тільки *assidui* – «платники податків» мали змогу служити в легіоні [6, 464; 11, 225; 12, 98; 13, 134; 16, 170; 22, 91; 26, 395]. Прихильники цієї теорії опиралися на давню римську традицію, відповідно до якої тільки заможні селяни вважались найкращими воїнами (Cato. Di agri cult.

Praef. 4; Colum. Praef. 17; Plut. Numa. 16; Dion. Hal. 4.21.1; Aul. Gell. 16.10.11; Cic. Resp. 2.22.40; Veget. 1.3, 7). Інші, навпаки, посилаються на фрагмент праці Флора (див. вище – *М.О.*), стверджували про мінімальний наділ (1 – 2 югери), позаяк вважали, що саме бідність приводила незаможних селян до війська. На їхню думку, саме цей фактор сприяв би поступовому процесу професіоналізації армії, чого нібито й прагнули досягнути брати Гракхи [9, 17; 9, 22; 10, 205]. Підсумовуючи, можна відзначити, що більшість сучасних дослідників дотримуються апіанівської тези, згідно з якою основною метою Семпроніїв Гракхів було *regeneratio* військової сили Риму [1, 44]. Ми ж уважаємо, що суттю аграрного закону Тіберія Гракха, який вчені вважають самоціллю гракханського руху, було посилення боєздатності легіонів, опорою яких залишалося римське селянство.

Повторюючись, підкреслимо, що згідно з аналізом даних цenzових списків, робота аграрної комісії не була надто ефективною [4, 118]. Так, за даними цenzів у 136 і 131 рр. до н. е. було зафіксовано спад придатного до військової служби населення (317 933 та 317 823 відповідно) у порівнянні з 164 р. до н. е. (337 022 осіб) [8, 56 – 57]. За весь час її роботи, згідно з підрахунками вчених, землю отримали не більше 17 000 осіб – цифра, на той час хоч і значна, та все ж, можливо, далека від передбачуваної (див. вище – *М.О.*). Та відродити середнє селянство у бажаному обсязі на той час було вже неможливим [2, 118; 3, 189].

Втілення аграрної реформи в життя породило нові проблеми, адже свої наділи гракханські посесори отримували не стільки за рахунок землі, відібраної у сенаторів, скільки – у союзників. А це загрожувало розв'язанню тієї ж військової проблеми, заради якої й впроваджувалася аграрна реформа. Не дивно, що в стані ворогів опинилося все оточення Сципіона Еміліана. У 132 р. до н. е. Тіберія осудив сам Сципіон (Plut. Tib. Gracch. 11.4; Diod. 34.7.3), а в 129 р. до н. е. робота гракханської аграрної комісії була припинена (Cic. Pro Mil. 3.8; App. BC. 1.19).

У 133 р. до н. е., перед спробою обрання на другий термін, як повідомляють Плутарх та Діон Кассій, Тіберієм були висунуті й інші законопроекти, серед яких й закон про скорочення терміну військової служби (Plut. Tib. Gracch. 16.1; Cass. Dio. 24.83.7) [7, 406; 12, 101]. Як уважають більшість дослідників, він був запро-

понований брату Гаєм, який і втілював його пізніше в життя [22, 92]. Як зміст, так і доля цього законопроекту невідомі. Можливо, цей закон, що певною мірою скоротив обов'язкову кількість років служби для римського громадянина, усе ж був прийнятий. У будь-якому випадку, в 109 р. до н. е., коли через Югуртинську війну та війну проти кимврів була гостра потреба у воїнах, були відмінені закони, «... в силу яких зменшилась військова служба» – «... *quibus militae stipendia minuebantur*» (Ascon. Pro Cornel. 68). Існування такого закону, а згідно з коментарями Асконія Педіана, мова може вестися й про декілька подібних законів, є черговим свідченням кризи тодішньої системи набору. Адже багато римлян усупереч своїй волі були змушені перебувати в легіонах тривалий час [22, 92].

Після земельної реформи Тіберія нашої уваги заслуговує законопроект консула 125 р. до н. е. Марка Фульвія Флакка. Він запропонував союзникам права римських громадян (Val. Max. 9.5.1; Cic. Brut. 108). Як і слід було очікувати, ця пропозиція викликала різкий опір консервативної частини сенату і законопроект був провалений [12, 134; 13, 136]. Особливо Флакк зазнавав нападок з боку трибуна Марка Лівія Друза, який отримав прізвисько «заступник сенату» (Suet. Tib. 3.2). Щоб нейтралізувати пропозицію Гая Семпронія стосовно надання громадянства італікам і протиставляючи себе Флакку та його ініціативам стосовно союзників, Друз запропонував свої законопроекти (App. BC 1.23; Plut. C. Gracch. VIII – IX). Один з них стосувався заборони тілесних покарань римлянами латинських союзників під час військової служби [12, 136]. Це дозволило йому стати досить популярним серед латинів, які були близькими за мовою і культурою до римлян [16, 181]. Він отримав значну підтримку на народних зборах, створивши враження захисника злидених та обездолених, і що нібито він, Лівій Друз, робить для громадян і союзників більше, ніж Гай Гракх та Марк Флакк. Насправді своїми діями Друз прагнув нанести поразку програмі реформ Гая, будучи висуванцем більшості сенату [24, 280].

Повертаючись до законопроекту Флакка, він, на перший погляд, до розв'язання військової проблеми ніби й ніякого стосунку не мав. Адже союзники й до цього часу служили у складі легіонів у допоміжних загонах та становили загалом більше половини

тодішнього складу легіону (на 4 500 римлян – 5 900 союзників, а це – 2/3 чисельності усієї армії – *М.О.*) [4, 120]. Проте кістяк легіонів набирався винятково з числа громадян. Його процентне співвідношення до всієї маси *cives* було значно вищим, ніж таке співвідношення між союзниками, які служили у війську, та всім населенням Італії (за Карлом Юліусом Белохом, 1/3 чоловічого населення союзників мусили платити цей «податок кров'ю» – *М.О.*). Якщо б законопроект Флакка був ухвалений, то у випадку необхідності чисельність війська одразу зростала за рахунок розподілення відсоткової норми римлян на все вільне чоловіче населення Італії. Таким чином, військова проблема розв'язувалася б зовсім по-новому: чисельність військовозобов'язаних зростала не внаслідок переділу землі, а завдяки залученню до політичного життя Риму сотень тисяч нових громадян [3, 190; 24, 276].

Як і у випадку з аграрним законодавством Тіберія, який не дійшов до нас текстуально, вчені відзначають проблему уривчастості і малочисельності згадок щодо військових ініціатив Гая Гракха [12, 129; 18, 24; 19, 203]. Відправним пунктом у пошуку можливостей для реконструкції відсутніх статей військового закону стали суперечності, зафіксовані в джерелах, у яких містилися посилення то на один, то на декілька «військових законів» [7, 406; 19, 204]. Серед численних заходів Гая Гракха чимало таких, що прямо стосуються подолання військової проблеми. Так, серед законопроектів можна назвати *lex de coloniis deducendis*, *lex de militari*, а також відкинутий сенатом і народними зборами *de civitate sociis danda*. Очевидно, Гай Гракх надто далеко відійшов від планів реформаторської частини сенату, тому сенатори зуміли виступити проти реформ майже єдиним фронтом [3, 190 – 191].

В. Тельмінов, дослідник військової складової реформ Гая Гракха, справедливо зазначає, що такі питання, як зміст та справжня мета військового закону, викликають велику кількість суперечок і не можуть бути з'ясованими й досі [18, 24]. Немає усталеної думки й стосовно назви самого військового закону. У джерелах зустрічаються назви: *lex de militari*, *lex militaria*, *lex militaris*, *lex Sempronia militaris*, *lex Sempronia de militibus*, *Sempronia de militaris sacrata*.

Тим не менше, потрібно визнати, що навіть за умови скупості збереженої традиції про цей закон і при виправданій обереж-

ності в трактуванні сутності, спрямованості та конкретного змісту, він вимагає подальшого вивчення з опорою на здійснені вже відкриття визначних вчених. Деякі джерела все ще не вивчаються у зв'язку з *lex militaria*, а в багатьох історичних працях він взагалі не розглядається як значний. Загалом військовий закон Гая Гракха продовжує залишатися недооціненим [18, 24 – 25].

Основним джерелом, де згадується *lex militaria*, є життєпис Гракхів Плутарха. На відміну від менш інформативних повідомлень Діона Кассія та Діодора, херонейський історик *lex Sempronia de militibus* окреслює чіткіше й інформативніше. Плутарх повідомляє про те, що згідно з цим законом, мінімальний призовний вік мав становити 17 років, а також у випадку видачі обмундирування солдат міг розраховувати на те, що вартість одягу і спорядження не вирахують з жалування: *ὁ δὲ στρατιωτικός, ἐσθῆτά τε κελεύων δημοσίᾳ χορηγεῖσθαι καὶ μὴδὲν εἰς τοῦτο τῆς μισθοφορᾶς ὑφαιρῆσθαι τῶν στρατευομένων, καὶ νεώτερον ἑτῶν ἑπτακαίδεκα μὴ καταλέγεσθαι στρατιώτην...* (Plut. C. Gracch. 5). Цей набір положень, названий Плутархом *νομός στρατιωτικός*, поставив у тупик багатьох дослідників римської *militaria*, які відмовлялися визнавати його значущим, як, наприклад, Аргіра Ігнатенко [4, 17; 4, 119]. Та деякі автори, зокрема оксфордський історик Девід Стоктон, висунули низку цікавих припущень, збираючи та зв'язуючи складові частини *lex militaria* у різних античних авторів, зокрема у вищезгаданих Діодора Сицилійського та Діона Кассія. Стоктон стверджував, що уривчастість деталей цього закону свідчить про те, що були й інші його складові [18, 25]. В. Тельмінов, підтримуючи припущення англійського вченого, доводить, що свідчення Діона та Діодора можуть говорити не про один, а про декілька військових законів, посилаючись на множинну форму викладу даних про них (Cass. Dio. 24.83.7; Diod. 31 – 35. 25.1) [17, 235; 18, 25].

Проблеми з набором до римського війська Гай Гракх спробував розв'язати регулюванням призовного віку і термінами військової служби. Він утвердив призовний вік від сімнадцяти років (Plut. C. Gracch. 5.1), а громадяни старші 46 років повністю звільнялися від набору до війська [5, 118]. Необхідність у такому законі тим більше зрозуміла, якщо згадати, що його брат Тіберій, ще п'ятнадцятирічним юнаком брав участь у III Пунічній війні, штурмуючи Карфаген (Plut. T. Gracch. 4) [22, 92; 26, 403; 29, 61]. Та-

кож Моммзен висуває припущення, що Гай зменшив необхідну кількість військових походів, які вимагалися для повного звільнення від військової служби, що було дуже важливим для сільського населення [5, 118; 12, 121]. Відомо, що звільнення від військової служби у досліджуваній період наступало при досягненні громадянином шістдесятирічного віку та відбування ним 16 – 20 обов'язкових походів (для піхоти), а також у випадку фізичної неспроможності (через поранення, каліцтво чи важкий стан здоров'я) до служби у війську (Liv. XXVII. 41; Pol. 6.19) [4, 88 – 89; 12, 121].

Також не до кінця розв'язана проблема взаємовідношення «закону про провокації» та військового закону [28, 75 – 76; 28, 81]. Вчені дійшли до висновку, що *lex militaria* був також спрямований проти зловживань римського командування, які мали місце до моменту його видання. Зловживання стосувалися не тільки призову юніорів, як це було в 212 р. до н. е., коли тривала II Пунічна війна (Liv. Erit. 25.3.9) та в період затяжних Кельтіберських воєн (181 – 133 рр. до н. е.) – вони зачіпали й більш серйозні, з точки зору народного трибуна Гая Гракха питання, такі як тілесні покарання і страти вояків без суду [12, 121 – 122; 13, 138]. Солдат мав право *provocatio* до війська (тобто право оскарження трибунського вироку на «загальновійськовому» суді – *M.O.*). Можливо, саме це положення було відмінене *lex Iunia* (законом консула Юнія Сілана) в 109 р. під час Кімврської війни і про яке згадує Асконій Педіан (Ascon. Pro Cornel. P. 68) [17, 230 – 231; 21, 21; 22, 92; 28, 80]. Т. Моммзен також згадує про вищезгадану ініціативу Гая, але пов'язує її із законом про апеляцію. Відповідно до нього, право римських громадян, які перебували на службі, апелювати до народу з'явилося у військовому законодавстві Риму вже після Гракхів. Воїн, який, згідно з вироком, був засуджений до смертної кари, міг оскаржити це рішення на народному зібранні [5, 16]. За головнокомандуючим залишилося право виносити остаточні смертні вирокі лише стосовно союзників [4, 118; 12, 121 – 122; 29, 61].

Іншим важливим компонентом *lex militaris* було відновлення давнього звичаю обирати військових трибунів на коміціях. Девід Стоктон доводить цю версію, опираючись на промову Гая Гракха з приводу «закону Марція Цензорина» (*in rogatione Cn. Marci Censorini*), яку цитує граматик Харізіій. У цій промові Гракх скаржить-

ся на те, що вибори трибунів перетворилися на безпорядок і їх просто призначають – без виборів. Стоктон припускає, що закон про вибори не був відмінений, але його вже не дотримувалися, тому потрібен був новий законопроект, який би підтвердив стару практику. Крім того, на «бантинській табличці» (*lex Latina tabulae Bantinae*), на відміну від іншого епіграфічного документа, який з'явився пізніше, але також під час законодавчої діяльності Гая Гракха, нема згадки про посади військових трибунів як виборних. Тут малися на увазі військові трибуни перших чотирьох легіонів. Значить, за час між цими двома законами відбулися якісь зміни в законодавстві республіки, і військові трибуни стали виборними [18, 25 – 26; 19, 207; 20, 8 – 13].

Повертаючись до проблеми цензу 125/124 рр. до н. е. (див. вище – *М.О.*), деякі дослідники припускають, що на початку 20-х рр. II ст. до н. е. сенат, у зв'язку із протистоянням із прихильниками аграрної реформи, здійснив спробу зниження майнового цензу для п'ятого класу [10, 162 – 163; 10, 204]. Проблему військового набору потрібно було розв'язати так, щоб не виникало загрози для майнових інтересів римських та італійських землевласників. Сенат знайшов альтернативний спосіб, завдяки якому антигракханська коаліція сподівалася ліквідувати поле діяльності для опозиціонерів. Якщо римському війську не вистачало *assidui*, то у цьому випадку найбільш безболісним і логічним рішенням було б зниження цензу для громадян.

Ця міра, фактично, поставила під сумнів доцільність перетворень, задуманих ще в часи трибунату Тіберія Гракха. Число римлян, що мали право нести військову службу, збільшилося майже на 80 000. У результаті проведення цензової реформи не наносилася шкода майновим інтересам заможних римлян та італіків, внаслідок чого не порушувалася соціальна рівновага, що була поставлена під сумнів діяльністю Тіберія. Таке рішення може багато в чому пояснити окремі заходи, а також загальну спрямованість політики Гая Гракха. Це стосується, наприклад, його *lex militaris*. Плутарх повідомляє про наявність у цьому законі вищезгаданого пункту, згідно з яким римські громадяни повинні були тепер отримувати від держави зброю та всю необхідну амуніцію для служби в легіонах, причому ці витрати не компенсувалися потім за рахунок грошового утримання воїнів, як це було раніше. Ми знаємо, що

мінімальний ценз для п'ятого майнового стану після зниження його в приблизно 129 р. до н. е. (або перед початком перепису в 125/124 рр. до н. е. – М.О.) складав 1 500 асів. Нові *assidui* повинні були неодмінно зіштовхнутися з проблемою недостачі засобів для купівлі всього необхідного перед відправленням до легіону, позаяк розмір їх статку залишався вкрай незначним. У такому контексті вищеозначена міра Гая Гракха виглядає більше ніж логічною [10, 204 – 205].

Отже, боротьба за *lex Sempronia agraria* змусила обидві протиборчі сторони – як сенат, так і гракханців – вибрати дорогу, яка вела до професійного війська. Таким чином, ми бачимо, що не існує єдиної думки й стосовно мети реформ братів Гракхів. Низка вчених говорять про бажання Гая і Тіберія зберегти стару систему рекрутування до війська, інші ж вбачали у їхніх діях і сенату перші спроби реформ у бік професійності римської армії [10, 205].

Проте нормування чисельності римського війська шляхом збільшення площі земельних наділів римському селянству в 123 – 122 рр. до н. е. не змінювало загальної ситуації. Лише Союзницька війна 90 – 88 рр. до н. е. змогла розв'язати проблему чисельності військовозобов'язаних, але не шляхом переділу землі, а завдяки включенню до політичного життя сотень тисяч нових громадян [3, 191].

Щодо забезпечення спорядженням вояків відповідно до *lex militaria*, то ця міра могла свідчити про зубожіння частини особистого складу легіонів. Новий закон гарантував дрібним власникам мінімум утримання за рахунок збереження грошового утримання в повному обсязі, без відрахування вартості амуніції [4, 90; 10, 204 – 205; 19, 213]. Втілюючи у життя ініціативу надання державою незаможним громадянам спорядження та зброї (Plut. С. Gracch. 5), реформатор вважав, що військо мало обов'язково зберігати цензовий характер і формувати легіони з селян, які не порвали зі своїм господарством [28, 80]. Адже на той час мова про створення професійного війська та відірваних від общини солдат не йшла [18, 28; 19, 213]. Також можна стверджувати, що згідно з цим законом, була можливість набирати до війська більш незаможних громадян, які не могли за власний кошт придбати екіпірування [17, 278].

Отже, незважаючи на всі суперечності у визначенні вченими впливу реформ Гракхів на становище римського війська

того часу, можна говорити про їх важливість, передовсім задля розв'язання проблеми комплектування армії [14, 79]. Діяльність гракханських аграрних комісій – *IIIviri a. i. a.* та *IIIviri a. d. a.* обумовила збільшення кількості дрібних господарств квіритів, що відбилося на загальній кількості військовозобов'язаних громадян [10, 198]. Та успіх аграрного законодавства був тимчасовим, і доволі обмежено призупинив обезземелення, що було пов'язано з відсутністю єдиної програми в середовищі нобілітету. Розуміння нобіліями загрози знекровлення армії, спричинило неодноразове зниження цензу для громадян, збільшення грошової винагороди воїнам та збільшення чисельності військових контингентів союзників через труднощі у комплектуванні легіонів. Проте ці заходи також виявилися безперспективними і аж до кінця II ст. до н. е. мали епізодичний характер, проводилися недостатньо послідовно, а їхній вплив на армію був переважно короточасним. Загалом, становище з набором воїнів продовжувало залишатися важким. Вироблення консолідованих заходів із довгостроковою перспективою вимагало єдності серед представників нобілітету. Але єдиної більш-менш чіткої програми із цього питання так і не було вироблено [14, 81].

Висновки. Підсумовуючи, можна констатувати, що реформи Гракхів, як і спорадичні ініціативи інших політиків, були продиктовані дійсністю, яка прослідковувалася в Римській Республіці протягом всього II ст. до н. е. Невідповідність міліційної армії тогочасній експансіоністській політиці Риму, нестача людських резервів та часу для професійного військового тренування у зв'язку з безперервними війнами – усі ці фактори свідчили про потребу реформування армії (рекрутування, вишколу, забезпечення зброєю та спорядженням). Гракхи ставили за мету поліпшити мобілізаційні можливості Риму, збільшивши кількість придатних до військової служби людей шляхом перерозподілу земельного фонду між зубожілим міським плебсом і малоземельними селянами. Античні автори, зокрема Аппіан та Плутарх, трактували проведення комплексу реформ як важливу необхідність для забезпечення держави потрібною кількістю військовозобов'язаного населення. Реформатори вважали, що військо мало обов'язково зберігати цензовий характер, і легіони мали б формуватися з селян, які не порвали зі своїм господарством. Тоді мова про створення постійного, а не

міліційного війська, ще не велася, а поява в Римі армії на професійній основі не була ще на часі. Однією з перших спроб реформ у бік професійності був пункт у *lex militaris* Гая Гракха, за яким римські громадяни отримували без відшкодування від держави зброю та всю необхідну амуніцію для військової служби. Ми погоджуємось з думкою Ярослава Заборовського, що можна простежити зв'язок між ініціативами Гая Лелія (145 р. до н. е.), Тіберія Гракха (132 р. до н. е.), Фульвія Флакка (125 р. до н. е.) та Гая Гракха (123 – 122 рр. до н. е.) з військовою реформою Гая Марія (107 – 104 рр. до н. е.) [3, 191]. Адже всі вони прагнули одного – у зв'язку з кризою порядку набору до армії та браком людських ресурсів, домогтися стабілізації військової системи в момент становлення Риму як найбільшої потуги у всьому Середземномор'ї.

Перспективним напрямом у рамках досліджуваної проблеми є вивчення ролі добровільності як одного з елементів професійності у військовій організації Римської республіки до законодавчої діяльності Грахів та військової реформи Гая Марія.

Література

1. Егоров А.Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования принципата / Алексей Егоров. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1985. – 222 с.
2. Заборовский Я.Ю. К вопросу о достоверности цензовых списков II в. до н. э. / Ярослав Заборовский // ВДИ. – 1962. – № 2. – С. 112–118.
3. Заборовский Я.Ю. Некоторые стороны политической борьбы в римском сенате (40 – 20 гг. II в. до н. э.) / Ярослав Заборовский // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 182–192.
4. Игнатенко А.В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики : историко-правовое исследование / Аргира Игнатенко. – Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. – 208 с.
5. История древнего Рима : учебник для вузов по спец. «История» / Василий Кузищин, Ия Маяк, Инна Гвоздева и др. – М. : Высшая школа, 2001. – 383 с.
6. История Европы / Виктор Смирин и др. – М. : Наука, 1988. – Т. 1 : Древняя Европа. – 704 с.
7. Ковалев С.И. История Рима / Сергей Ковалев. – СПб. : Полигон, 2003. – 864 с.

8. Коваль А.П. Військово-політична та військова діяльність Помпея Великого : дис. ... канд. іст. наук / Андрій Коваль. – К., 2017. – 271 с.
9. Меркулов И.В. К вопросу о реформе Гая Мария в Риме (II в. до н. э.) / Иван Меркулов // Вестник ВолГУ. – 2006. – Вып. 5. – Серия 9 : Исследования молодых ученых. – С. 16–23.
10. Лапырёнок Р.В. Наследие аграрного закона Тиберия Гракха: земельный вопрос и политическая борьба в Риме 20-х гг. II в. до н. э. : дисс. ... д-ра истор. наук / Роман Лапырёнок. – Саратов, 2015. – 368 с.
11. Машкін М.О. Історія Стародавнього Риму / Микола Машкін. – К. : Радянська школа, 1955. – 668 с.
12. Моммзен Т. История Рима : в 5 т. / Теодор Моммзен. – М., Х. : АСТ, Фолио, 2001. – Т. II, кн. 4 : От битвы при Пидне до смерти Суллы. – 525 с.
13. Нечай Ф.М. Рим и италики / Фёдор Нечай. – Минск : Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1963. – 194 с.
14. Пількевич А. Шляхи подолання кризи військових наборів у римській армії в II ст. до Р. Х. / Андрій Пількевич // Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 52. – С. 79–82.
15. Селецкий Б.П. Роль Сципиона Младшего в развязывании Югуртинской войны и политическая позиция его кружка / Борис Селецкий // ВДИ. – 1967. – № 4. – С. 87–95.
16. Сергеев В.С. Очерки по истории древнего Рима. Часть I / Владимир Сергеев. – М. : ОГИЗ, 1938. – 372 с.
17. Тельминов В.Г. Бесплатный хлеб легионера и *lex militaris* Гая Гракха: к вопросу о снабжении провиантским довольствием солдат римской армии II в. до н. э. Часть вторая / Вячеслав Тельминов // Мнемон. – 2013. – Вып. 13. – С. 227–238.
18. Тельминов В.Г. Военный закон Г. Гракха / Вячеслав Тельминов // Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы : сб. материалов II региональной молодежной научной конференции. – Новосибирск : Институт истории СО РАН, 2008. – С. 24–28.
19. Тельминов В.Г. Военный закон Г. Гракха и магистратура военных трибунов / Вячеслав Тельминов // Исторический ежегодник : сб. науч. тр. – Новосибирск : Институт истории СО РАН, 2009. – С. 203–215.
20. Тельминов В.Г. Реконструкция статей военного закона Г.С. Гракха с применением методов микротекстуального анализа / Вячеслав Тельминов // Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы : сб. материалов III региональной молодежной научной конференции. – Новосибирск : Институт истории СО РАН, 2009. – С. 6–13.

21. Тельминов В.Г. Социальное законодательство Гая Гракха : автореф. дисс. ... канд. истор. наук / Вячеслав Тельминов. – Екатеринбург, 2014. – 27 с.
22. Тянава М. О наборе солдат в Римской республике / Мярт Тянава // *Üldajaloo kateedri täid I*. – Tartu Riiklik Ülikool. – 1970. – С. 76–92.
23. Ферреро Г. Величие и падение Рима. Книга I / Гульельмо Ферреро. – СПб. : «Наука», «Ювента», 1997. – 480 с.
24. Фриц К. фон. Теория смешанной конституции в античности: критический анализ политических взглядов Полибия / Курт фон Фриц. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 422 с.
25. Чеканова Н.В. Римская диктатура последнего века Республики / Н.В. Чеканова. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. – 480 с.
26. Cary M., Scullard H.H. *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna* / Max Cary, Howard Hayes Scullard. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992. – Tom I. – 608 s.
27. Keavney A. *The Army in the Roman Revolution* / Artur Keavney. – New-York : Routledge, 2007. – 150 p.
28. Lintott A. *The political history, 146 – 95 B.C.* / Andrew Lintott // САН. – 2008. – Vol. IX. – P. 40–103.
29. Łoposzko T. *Ruchy plebejskie w Rzymie od Grakchów do Cezara* / Tadeusz Łoposzko. – Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1982. – 168 s.
30. Suder W. *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu* / Wiesław Suder. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – 300 s.

References

1. Egorov, A.B. (1985). *Rim na grani epokh. Problemy rozhdeniia i formirovaniia principata [Rome is on the verge of eras. The problems of the birth and formation of the principate]*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
2. Zaborovskii, Ia.Iu. (1962). *K voprosu o dostovernosti tsenzovykh spisikov II v. do n. e.* [On the question of the reliability of the census lists 2nd century BD]. *Vestnik Drevnei Istorii – Herald of Ancient History*, 2, 112–118 [in Russian].
3. Zaborovskii, Ia.Iu. (1977). *Nekotorye storony politicheskoi borby v rimskom senate (40 – 20 gg. II v. do n. e.)* [Some aspects of the political struggle in the Roman Senate (40 – 20 years of the 2nd BC)]. *Vestnik Drevnei Istorii – Herald of Ancient History*, 3, 182–192 [in Russian].

4. Ignatenko, A.V. (1976). *Armiia v gosudarstvennom mekhanizme rabovladelcheskogo Rima epokhi Respubliki: istoriko-pravovoe issledovanie [Army in the state mechanism of the slave-owning Rome of the epoch of the Republic: Historical and legal research]*. Sverdlovsk: Sredne-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].

5. Kuzishchin, V.I., Maiak, I.L., Gvozdeva, I.A., & Ershova, G.G. (2001). *Istoriia drevnego Rima: uchebnik dlia vuzov po spets. «Istoriia» [The History of Ancient Rome: A Textbook for Higher Education Courses in History]*. Moskow: Vysshiaia shkola [in Russian].

6. Smirin, V.M. et al. (1988). *Istoriia Evropy. Tom 1: Drevniaia Evropa [History of Europe. Vol. 1: Ancient Europe]*. Moskow: Nauka.

7. Kovalov, S.I. (1936). *Istoriia Rima [The History of Rome]*. Saint Petersburg: Poligon [in Russian].

8. Koval, A.P. (2017). *Viiskovo-politychna ta viiskova diialnist Pompeia Velykoho [Military-political and military activities of Pompey the Great]*. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

9. Merkulov, I.V. (2006). K voprosu o reforme Gaia Mariia v Rime (II v. do n. e.) [On the question of the reform of Gaius Marius in Rome (II BC)]. *Vestnik VolGU Issledovaniia molodykh uchenykh – Herald of Volgograd State University: Research of young scientists*, 5, 9, 16–23 [in Russian].

10. Lapyrenok, R.V. (2015). *Nasledie agrarnogo zakona Tiberiia Grakha: zemelnyi vopros i politicheskaia borba v Rime 20-kh gg. II v. do n. e. [The legacy of the agrarian law of Tiberius Gracchus: the land issue and the political struggle in Rome of the 20 years 2nd BC]*. (Doctor's thesis). Saratov [in Russian].

11. Mashkin, M.O. (1955). *Istoriia Starodavnoho Rymu [The history of ancient Rome]*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].

12. Mommzen, T. (2001). *Istoriia Rima. Tom 2, kniga 4: Ot bitvy pri Pidne do smerti Sully [History of Rome. Vol. 2, book 4: From the battle of Pydna to Sulla's death]* (Vols. 1–5). Moskow, Kharkov: AST, Folio [in Russian].

13. Nechai, F.M. (1963). *Rim i italiki [Rome and Italic peoples]*. Minsk: Izd-vo M-va vyssh., sred. spets. i prof. obrazovaniia BSSR [in Russian].

14. Pilkevych, A.L. (2017). Shlakhy podolannia kryzy viiskovykh naboriv u rymskii armii v II st. do R. Kh. [Ways to overcome the crisis of military recruitment in the Roman army in 2nd BC]. *Etnichna istoriia narodiv Evropy – The ethnic history of the peoples of Europe*, 52, 79–82 [in Ukrainian].

15. Seletckii, B.P. (1967). Rol Stcipiona Mladshego v razviazvanii Iugurtinskoi voiny i politicheskaia pozitciia ego kruzhka [The role of Scipio

Minor in unleashing the Jugurthine War and the political position of his circle]. *Vestnik Drevnei Istorii – Herald of Ancient History*, 4, 87–95 [in Russian].

16. Sergeev, V.S. (1938). *Ocherki po istorii drevnego Rima [Essays on the history of ancient Rome]* (Part 1). Moskow: OGIZ [in Russian].

17. Telminov, V.G. (2013). *Besplatnyi khleb legionera i lex militaris Gaia Grakkha: k voprosu o snabzhenii proviantskim dovolstviem soldat rimskoi armii II v. do n. e. Chast vtoraia [Free legionnaire bread and lex militaris Gaius Gracchus: on the issue of providing food for the soldiers of the Roman army of the 2nd BC. Part two]*. *Mnemnon*, 13, 227–238 [in Russian].

18. Telminov, V.G. (2008). *Voennyi zakon G. Grakkha [The military law of G. Gracchus]*. Historical research in Siberia: problems and perspectives '08: *Istoricheskie issledovaniia v Sibiri: problemy i perspektivy: Sb. Materialov II regionalnoi molodezhnoi nauchnoi konferentsii – Proceedings of the 2nd Regional Youth Scientific Conference*. (pp. 24–28). Novosibirsk: Institut istorii SO RAN [in Russian].

19. Telminov, V.G. (2009). *Voennyi zakon G. Grakkha i magistratura voennykh tribunov [Military law G. Gracchus and magistracy military tribunes]*. *Istoricheskii ezhegodnik – Historical Yearbook* (pp. 203–215). Novosibirsk [in Russian].

20. Telminov, V.G. (2009). *Rekonstruktsiia statei voennogo zakona G.S. Grakkha s primeneniem metodov mikrotekstualnogo analiza [Reconstruction of the articles of the military law of G.S. Gracchus with the application of methods of microtextual analysis]*. Historical research in Siberia: problems and perspectives '09: *Istoricheskie issledovaniia v Sibiri: problemy i perspektivy: Sb. Materialov III regionalnoi molodezhnoi nauchnoi konferentsii – Proceedings of the 3rd Regional Youth Scientific Conference*. (pp. 6–13). Novosibirsk: Institut istorii SO RAN [in Russian].

21. Telminov, V.G. (2014). *Sotsialnoe zakonodatelstvo Gaia Grakkha [Social legislation by Gaius Gracchus]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Ekaterinburg [in Russian].

22. Tianava, M. (1970). *O nabore soldat v Rimskoi respublike [On the recruitment of soldiers in the Roman Republic]*. *Üldajaloo kateedri täid. Tartu Riiklik Ülikool – Works of the Department of World History. Tartu State University*, 1, 76–92. Tartu [in Russian].

23. Ferrero, G. (1997). *Velichie i padenie Rima [The greatness and fall of Rome]*, 1. Sankt-Petersburg: «Nauka», «Iuventa» [in Russian].

24. Fritc, K. von. (2007). *Teoriia smeshannoi konstitutcii v antichnosti: Kriticheskii analiz politicheskikh vzgladov Polibiia [The Theory of a Mixed*

Constitution in Antiquity: A Critical Analysis of Political Views of Polybius. Sankt-Petersburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta [in Russian].

25. Chekanova, N.V. (2005). *Rimskaiia diktatura poslednego veka Respubliki [The Roman dictatorship of the last century of the Republic]*. Sankt-Petersburg: IC «Gumanitarnaia Akademiia» [in Russian].

26. Cary, M., & Scullard, H.H. (1992). *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna [The history of Rome. From the earliest times to Constantine]* (Vol. 1). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].

27. Keavney, A. (2007). *The Army in the Roman Revolution*. New-York: Routledge [in English].

28. Lintott, A. (2008). The political history, 146 – 95 BC. *The Cambridge Ancient History*, 9, 40–103 [in English].

29. Łoposzko, T. (1982). *Ruchy plebejskie w Rzymie od Gracchów do Cezara [Plebeian movements in Rome from Gracchi to Caesar]*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].

30. Suder, W. (2003). *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu [Census populi. Demographics of ancient Rome]*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Polish].

OLIYNYK Mykola – candidate of historical science, senior lecture of the Kyiv University of National Culture and Art, Lviv filial (kolja4791@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

ATTEMPTS TO INTRODUCE MILITARY REFORMS IN ROME IN 50th – 30th of the 2nd century BC

Owing to the territorial expansion of Rome in the course of the 2nd century BC, there was a need for reforming a number of the political institutions, including a rural sector associated with the census system for recruiting and, therefore, landowning of persons liable to military service in the Roman Republic. Reforms undertaken by Tiberius (132 BC) and Gaius (123 – 122 BC) Gracchus as well as sporadic initiatives of Scipio Aemilianus (150s BC), Gaius Laelius (145 BC), Fulvius Flaccus (125 BC) were motivated by the realities existing in the Roman republic in the course of 2nd century BC. Inconsistency of militia with the contemporary expansion policy of Rome, lack of human resources and time for the professional military training in the context of the recurrent wars represented a complex of reasons for army reform (recruiting, training, provision of weapons

and ammunition). The Gracchus brothers aimed to improve the mobilization capacity of Rome by increasing the number of *assidui* fit for military service through redistribution of lands between the poor city plebs and smallholder peasants. Even the ancient historians, such as Appian and Plutarchus, considered these reforms to be of a vital need for providing the state with the necessary amount of people liable for military service. The reformers believed in the necessity to preserve the census nature of the army and that the legions should have consisted of peasants that did not break away from their households. At that moment, there was no question of creating a constant army instead of militia. Additionally, it was not a time for the professional Roman army to appear. One of the first steps towards establishment of the professional army was the clause in *lex militaris* by Gaius Gracchus stipulating that the Roman citizens were to receive weapons and ammunition necessary for the military service without any reparations from the state. One can investigate a possible connection between the statements made by Gaius Laelius, Tiberius Gracchus, Fulvius Flaccus and Gaius Gracchus and the military reform by Gaius Marius. All of them had a common goal: due to the crisis of recruitment and the lack of the human resources, it was necessary to stabilize the military system, as Rome was becoming the most powerful country of the Mediterranean region.

Keywords: Tiberius Gracchus, Gaius Gracchus, Gracchi reforms, agrarian law, law, bill, *lex Sempronia militaris*, *assidui*.

Стаття надійшла до редакції 10.11.17.